

ORBÁN JÁNOS

TUDOMÁNNYAL AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGÉRT

A marosvásárhelyi műemléki topográfiáról

Nehéz eldönteni, hogy a kommunista diktatúra négy évtizedének általános szegénységgel ötvözött megalomán urbanisztikája vagy a közelmúlt kedvezőbb, ám többnyire igénytelenséggel társult gazdasági konjunktúrája volt-e kártékonyabb a város arculata számára.

A Maros-parti városban 2013 végén, hosszas előkészítés után indult útjára a *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* nevű program.¹ Nyilvánvaló célja a város tágan értelmezett épített örökségének minél teljesebb *számbavétele* és tudományos *kutatása*, túllépve a jogi értelemben vett műemlékek szűk körén, hiszen köztudott, hogy utóbbi, a romániai gyakorlat visszásságainak köszönhetően, sem mennyiségileg, sem minőségileg nem képviseli a város épített örökségét.² Ebbe a tágan értelmezett műemlékfogalomba beletartozik a belváros minden történeti vagy esztétikai értéket felmutató épülete, a köztéri emlékek teljes köre, de a régi városkép olyan sajátos elemei is, mint a dualizmus kori tűzcsapok. Alább a tudományos munka rövid összegzését követően főként azt szeretném ismertetni, hogy milyen eszközökkel törekedtünk népszerűsíteni az elmúlt évek során a program keretei között a város épített örökségét.

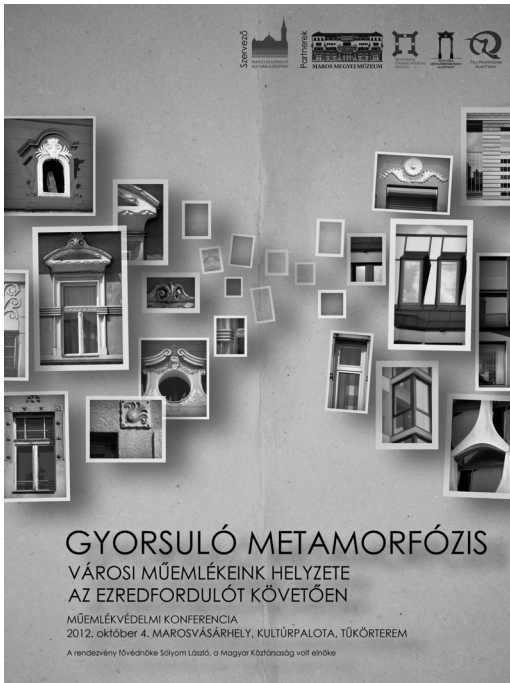
A kezdeményezést végső soron a műemléki számbavétel és az ellenőrzés hiánya, a városkép pusztulásának mindennapos élménye hívta életre. Az ezredfordulót követően a Románia uniós csatlakozásának bizonyossá válásával járó gazdasági fellendülés nemcsak a városközpontok ingatlanpiacát élénkítette, hanem a háztulajdonosok tatarozási kedvét is. A képzett szakembereket többnyire nélkülöző, erőtlen műemlékvédelmi hatóságok országsszerte képtelenek voltak megbirkózni a változó felújítási

igényekkel, az anyaghasználat átalakulásából fakadó kihívásokkal. Nem volt jobb helyzet Marosvásárhelyen sem. Az építőanyagok soha nem látott választékának beáramlása a hazai piacra, a hőszigetelő nyílászárók és burkolóanyagok elterjedése a műemlékké minősített épületek arculatát is gyakran rombolta, a csupán városképi jelentőségű, alig védett épületek esetében pedig valóságos katasztrófával ért fel, válogatás nélkül lettek a polisztrén szigetelések és a műanyag nyílászárók áldozatai a szecessziós, historizáló, vagy éppen barokk homlokzatok. Nehéz eldönteni, hogy a kommunista diktatúra négy évtizedének általános szegénységgel ötvözött megalomán urbanisztikája vagy a közelmúlt kedvezőbb, ám többnyire igénytelenséggel társult gazdasági konjunktúrája volt-e kártékonyabb a város arculata számára.

Ilyen aggasztó körülmények közepette a Marosvásárhely Műemléki Topográfiaja vállalkozás kezdeti éveiben a hangsúly az inventarizációra került. A helyszíni dokumentáció néha hónapok alatt forrásértékűvé vált: a terepmunkában részt vevő művészettörténészeknek sok esetben éppen az utolsó pillanatban nyílt alkalma az érdeklődésük tárgyát képező homlokzati díszítőelemek, történeti nyílászárók, a néha még meglévő eredeti kályhák, burkolatok, belsőépítészeti részletek fényképfelvételeken és morfológiai leírásokban való megörökítésére. Ilyen körülmények között buzgalmukat a terep minden nehézsége, a tulajdonosok gyakori bizalmatlansága és sok bizarr helyzet ellenére is az értékmentés tudata és a hasznosság érzete fűtötte.

Néhány éve a terepmunka már nemcsak eseti, hanem rendszeres forrásfeltárással egészül ki az időközben letisztult, a helyi forrásanyag megszabta kutatási módszertan követelményeként. Mivel az emlékek túlnyomó többsége a historizmus vagy a szecesszió korában épült lakóház, a kutatás elsősorban a dualizmus kori forrásanyag ismeretét és feldolgozását kívánja meg. A tulajdonosok (lehetséges építtetők) azonosítását a korszakból három összeírás teszi lehetővé,³ kiegészülve az 1896–1899 közötti kataszteri felméréssel.⁴ Ezt követően válnak módszeresen kutathatóvá a városi levéltár⁵ engedélyezési iratai, melyek feltárják a megrendelő személyét, az építéstörténet kronológiáját, szerencsés esetben a fennmaradt tervrajzokat, felfedve a tervező és kivitelező kilétét, megvilágítva a stílustörténeti kérdéseket s megnyitva az utat a tágabb, művészettörténeti értelmezés felé. Alapvető forráscsoportnak számítanak tehát, annak ellenére, hogy korántsem maradtak fenn teljes számban. Használatukra – kevésbé strukturált, ám mindenképp úttörő módon – Ioan Eugen Man mutatott példát a városra vonatkozó szakirodalomban.⁶ Az építési engedélyek viszonylag tág időintervallumon át követhető sora elvileg lehetővé teszi a helyrajzi egységek építészeti alakulásának a követését, az előzmények és átalakítások körvonalazását, megalapozza tehát a kronológiai folyamatok megrajzolására törekvő, rendszerezett alapkutatót. Mindez végeredményben meghatározott mederbe tereli a munkát, hozzáigazítva a dualizmus kori erdélyi építészet kutatásának folyamatosan érlelődő módszertanát a magyar nyelvű erdélyi művészettörténet-írás követendőként tisztelt hagyományaihoz. A város műszaki osztályának iratsorozata ezek mellett főként a középületek történetének módszeres feltárására kínál lehetőséget. Mindez kiegészül a digitalizációnak köszönhetően egyre könnyebben hozzáférhető, igen változatos tartalmú háttéradatokat kínáló sajtókiadványokkal. A kutatás tehát művészettörténeti szempontok mentén zajlik, ám az építészet-történeti vizsgálódások mindenkori sajátosságainak megfelelően elkerülhetetlenül kiegészül a helytörténeti, várostörténeti, urbanisztikai, sőt társadalomtörté-

neti perspektívával. A forrásokból feltárló adatok halmaza az épületek, utcák múltjának tisztázása mellett a város egészére kiterjedő folyamatok (stílustörténeti, városképi, településszerkezeti változások) körvonalazásának alapjait teremti meg, hosszú távon pedig egy komplex marosvásárhelyi építészettörténet megírásának lehetőségét kínálja.

Gyorsuló metamorfózis. Plakát, 2012 (Karácsony István)

mellett a belső terekhez történő hozzáférés esetén ezek értékeire is kiterjed. A padlások, pincék bejárása alapvető jelentőségű (bár a gyakorlatban általában igen körülményes). Külön mező rögzíti az épületben esetleg fennmaradt feliratokat. A kutatás során kitüntetett figyelmet kap az adott épület történetileg *hiteles elnevezése*. Általános tapasztalat, hogy a lokális emlékezet és a helytörténeti irodalom az épületeket az államosítás előtt ismert utolsó tulajdonoshoz vagy funkcióhoz köti. Az általunk követett szakmai irányelv szerint a hiteles megnevezésnek az *építtető* személyét kell tiszteletben tartania,⁸ a további névváltozatok a *történeti elnevezések* címszó alatt kerülhetnek felsorolásra. Az *azonosító adatok* rendjén a kutatás szempontjából fontosnak bizonyult a korábbi utcanév és házszám kiemelése. A KÖH által kidolgozott rendszer szerint kerül sor az épületek kategóriákba és típusokba sorolására,⁹ szintén az ottani gyakorlatból átültetett kategóriák definiálják az épületek állagát. A köztéri emlékek és egyéb objektumok felvételére kidolgozott adatlap a fentiek egyszerűsített változata.

A forráskutatás során feltárló megannyi érdekes részlet megismerhetővé és átélhetővé teszi az épületek történetét az érdeklődők tágabb köre számára is. Ebből kiindulva a tudományos munka mellett már kezdettől a kézenfekvő feladatok között szerepelt a *népszerűsítés*, bár a program erőforrásai sok lehetőséget erre sosem biztosítottak. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy az épített örökség iránti érzékenység fejlesztése kulcsfontosságú, hiszen elősegítheti a mű-

A terep- és kutatómunka eredményeit egységes szerkezetű adatlapok rögzítik. Kidolgozásukhoz a magyarországi Kulturális Örökségvédelmi Hivatal által hasonló célra rendszeresített, a kétezres évek első évtizedében még használatban lévő adatlap szolgált mintaként, melyet a projekt munkatársai az épp felszámolás alatt álló KÖH szakembereinek részvételével 2012-ben rendezett műhelykonferencián⁷ tanulságait is figyelembe véve alkalmazták a helyi viszonyokhoz. Ezen a *történeti adatok* mező a kutatások eredményeit összegzi, a forráskörülmények függvényében részletezve a keltezés, periodizáció, megrendelő, tervező, kivitelező stíluskérdéseit, felvillanva a kutatás adott szakaszában egyértelműnek mutató esetleges párhuzamokat. A *művészettörténeti leírás* az épített környezet, beépítés kérdéseivel indul, a homlokzatok

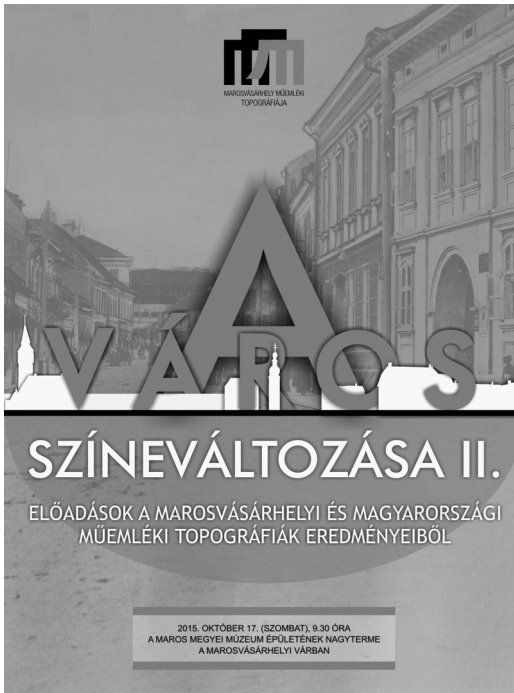
emlékvédelem társadalmi elfogadottságát. Abban is reménykedtünk, hogy a ki-egyensúlyozott tudományos nézőpont kommunikálása hosszú távon kiragadhatja az épített örökséget a sokszor nyomasztó identitáspolitikai erőterekből vagy a hamis történeti konstrukciók világából, a történeti hitelességre és a valós építészeti értékekre alapozó megközelítés érdekében. Ezt szem előtt tartva szerveztük programjainkat, igyekeztünk megjeleníteni a munka eredményeit az interneten, a hagyományos és az online sajtóban, valamint közösségi hálón. A visszajelzések nyilvánvalóvá tették a város épített öröksége iránti érdeklődés létezését, talán növekedését is.

Kezdetől szerepelt terveink között a halmozódó tudásanyag közzététele a világhálón, a közönség elérésének egyszerű és hatékony eszközeként. Ezért készült el a program internetes adatbázisa, melyet hivatalosan 2018-ban, a Műemléki Világnap rendezvényein bocsátottunk útjára.¹⁰ A *topographia.ro* oldalon elérhető adatbázis információs anyaga az egyes emlékekről készült, már ismerttetett adatlapokon alapul. Azok szinte teljes szövegét tartalmazza a felhasználói igényekhez igazított formában, mellőzve a közönség számára kevésbé releváns azonosító adatokat, állagleírást, jegyzetapparátust stb. Kiemelt hangsúlyt kapott a vizuális szempontból jól kiaknázható archív és jelenkori fotóanyag megjelenítése. Az adatbázis topografikus rendben, utcák, terek szerint tárolja az egyes emlékekre vonatkozó szöveg- és képanyagot, mely egy időrend szerint tagolt, interaktív helyrajzi térképen is követhető. A felület az általános kereső mellett lehetőséget nyújt az utca, épülettípus, stílus, tervező, kivitelező, építés ideje szerinti keresésre, valamint ezek különféle kombinációira. A felület dinamikusan bővíthető, megengedi a közzététel utáni esetleges beavatkozások írás és képi rögzítését is.

Szintén a tudományos eredmények népszerűsítését szolgálja *A város színeváltozása* címmel útjára indított művészettörténeti konferenciasorozat, mely 2014–2018 között már négy kiadást ért meg. Kezdetől céljai közé tartozott a *kitekintés* más városokban zajló műemlék-topográfiai, építészettörténeti kutatások irányába, így folyamatosan bevonta munkálataiba a magyarországi szakembereket is. A helyi és országos sajtó lankadatlan figyelme minden alkalommal lehetővé tette, hogy a tudomány-népszerűsítés szándéka megvalósuljon, azaz a friss és szakmailag megalapozott kutatási eredmények eljussanak az érdeklődő közönséghez.

Először 2014. október 4-én, a Kultúrpalotában került sor a konferenciára *A város színeváltozása. Előadások a marosvásárhelyi és magyarországi műemléki topográfiák eredményeiből* címmel. A magyarországi meghívottak rendjén Entz Géza a középtopográfiáról, Haris Andrea Pápa kora újkori városszerkezetéről, Jankovics Norbert a veszprémi topográfia eredményeiről beszélt. A helyi előadók monografikus témákat mutattak be, melyek java része a program által támogatott kutatásokon alapult: Barabás Kisanna *A marosvásárhelyi Albina Bank*, Oniga Erika *A marosvásárhelyi Nyugdíjpalota építéstörténete*, Orbán János *A Földváriaktól a Bissingenekig. Házak és építetők az egykori Széchenyi tér 39. szám alatt a barokk, majd a századforduló időszakában*, Imecs-Magdó Eszter *„Menjünk a gőzbe!” A marosvásárhelyi gőzfürdő épülete*, Vécsei Hunor *Hősök a Széchenyi téren. Adatok Marosvásárhely dualizmus kori köztéri szobrainak történetéhez* címmel tartott előadást.

2015. október 17-én hasonló címmel került sor a második rendezvényre, ezúttal már a Maros Megyei Múzeum várbeli épületében. A helyi előadók ismét munkájuk eredményeiből nyújtottak ízelítőt: Oniga Erika a Kossuth Lajos, Bor-

A város színeváltozása II. Plakát, 2015 (Vécsei Hunor)

sárhelyi témákat kutató szakemberek érkeztek: Székely Miklós a Székelyföldi Iparmúzeum szobrászati programjáról,¹¹ Anthony Gall Kós Károly marosvásárhelyi munkáiról beszélt. A program munkatársai a belváros északnyugati, a II. világháború előtt zsidók által sűrűn lakott részét dolgozták fel: Barabás Kisanna az egykori Baross Gábor utca 1911-es építkezéseit, Földi Imelga a IV. Béla király út házait, Oniga Erika dr. Szilágyi Sándor Kossuth utcai lakóházát, Vécsei Hunor a környék köztéri szobrait ismertette. Két főtéri épületről is szó esett: Orbán János Gáspár Gyula Rózsák tere 52. szám alatti házáról, Karácsony István a Transzilvánia Szállóról beszélt. Barazsuly Viktória Adrienn ismertette a program készülő online adatbázisát, majd Entz Géza jóvoltából sor került a frissen megjelent *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben* című kötet „ösbemutatójára”, annál is inkább, mert napvilágot látott benne két, a topográfia által támogatott jelentékeny tanulmány.¹²

A legutóbbi konferencia 2018. december 3-án zajlott, főként a kutatási módszerekre, a levéltári és képi források értelmezési lehetőségeire összpontosítva, *A város színeváltozása IV. Építészeti átalakulások és történeti forrásaik* címmel. A magyarországi meghívottak tág földrajzi térről nyújtottak építészettörténeti lát-leletet: Palkhoffer Mónika Pécs dualizmus kori lakóházairól, Brunner Attila az alföldi mezővárosok szecessziójáról, Sebestyén József Alsólendva épített örökségéről beszélt. Entz Géza *Forráskutatás és műemléki topográfia Magyarországon 1950-től* címmel tartott előadást. Szoleczky Emese, a budapesti Hadtörténeti Múzeum főmuzeológusa a katonai alreáliskola (a mai orvosi egyetem) épületéről és intézményéről tartott avatott előadást. Földi Imelga a régi Kör utca szecessziós és „magyaros” épületeiről, Gál Zsófia az Iskola utca lakóházairól beszélt. Orbán Já-

dás Beáta az Arany János utca századfordulós épületeiről beszélt, Orbán János a vállalkozás aktuális eredményeit összegezte. Ladó Ágota a zsinagóga, Karácsony István az egykori Vármegeyháza kapcsán vázolta egy-egy jelentős emlék történetét. Vécsei Hunor a Székely Vértanúk emlékművéről, Kiss Loránd falképrestaurátor a város 18–19. századi belső stukkóiról és díszítőfestéseiről érkezett. A budapesti meghívottak rendjén Farbakyné Deklava Lilla a Lipótvárosról készülő műemléki adatbázisról beszélt, Entz Géza pedig a magyar műemléki topográfia esélyeiről, a Magyarországon akkoriban végbement gazdasági intézményi átalakulások tükrében.

A harmadik ülészak 2016. december 10-én zajlott, *A város színeváltozása III. Utcák, épületek, köztéri emlékek Marosvásárhelyen* címmel. Budapestről ezúttal marosvá-

nos két jelentős helyi építész-mérnök, Lobenschusz József és Maetz Ervin életművét tárta fel közös vásárhelyi háztervek alapján. Újvári Dorottya az 1936-os *Marosvásárhely Hónapja* esemény vizuális reprezentációjáról értekezett.¹³

A fentiek alapján talán nem túlzás kijelenteni, hogy a konferenciasorozat az eltelt években számottevő szakmai fórummá fejlődött a városi építészet témakörében Erdélyben, mely nemcsak a Marosvásárhely Műemléki Topográfiaja program keretei között zajló munka megjelenítését és népszerűsítését szolgálja, hanem Marosvásárhelynek is méltó helyet biztosít a Kárpát-medencei művészettörténeti tudományosságban. Remélhetőleg időtállóan bizonyul, hagyományá válik és tovább is fejlődhet majd az elkövetkező években.

Az épített környezet megismertetésének leghatékonyabb módját talán a tematikus városnéző séták képezik. Kevesen tudják, hogy a „műfajnak” sajátos hagyománya van Erdélyben: a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen újraindult művészettörténeti képzésnek és a hallgatók mindennapjainak szerves részét képezte Kolozsváron az ilyen irányú szakmai tapasztalatszerzés, nem teljesen függetlenül az idős Kelemen Lajos (1877–1963) által vezetett, legendás városnéző séták hagyományától.¹⁴ Ebből a közegeből inspirálódva Marosvásárhelyen a 2009-ben rendezett *Barokk év* keretei között szerveztünk először művészettörténeti sétát a város barokk emlékei között.¹⁵ 2012-től a Maros Megyei Múzeum és a topográfia munkatársai rendszeresen tartottak ilyen vezetéseket a Vásárhelyi Forgatag nagy tömegeket megmozgató rendezvényein is.

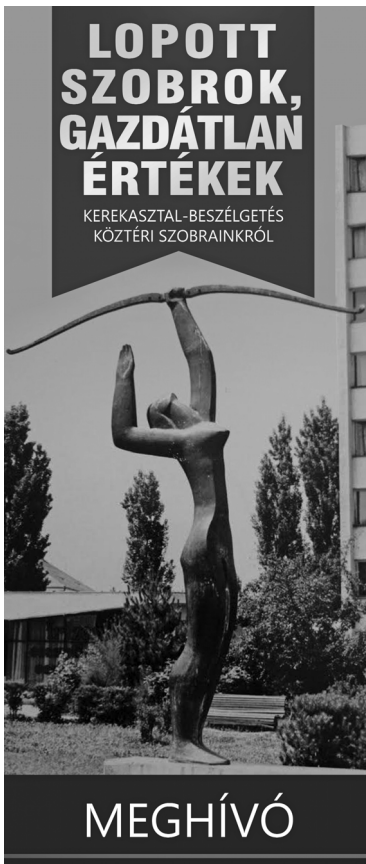
Maga a Marosvásárhely Műemléki Topográfiaja vállalkozás, szem előtt tartva a felhalmozott tudásanyag kiaknázhatóságát és az épített örökség népszerűsítésének szükségességét, 2018 tavaszától rendszeresített hasonló programokat az ICOMOS által 1984-től meghirdetett nemzetközi *Műemléki Világnap* (április 18.) kezdeményezéséhez kapcsolódva. 2018. április 18–19-én tematikus városnéző sétákra, épületlátogatásokra, műemlékes előadásokra (Guttman Szabolcs, Entz Géza) került sor, de ekkor vált nyilvánossá és indult útjára a program online adatbázisa is.¹⁶ 2019. április 12–13-án másodjára zajlottak a világnapi rendezvények, ezúttal a marosvásárhelyi zsidó épített örökség témájában. Sebestyén-Spielmann Mihály a helyi zsidóság történetéről, Földi Imelga a status quo ante zsinagógának a dualista Monarchia építészetében elfoglalt helyéről tartott előadást. A két zsinagóga és a status quo ante temető mellett a zsidó származású megrendelők építkezései köré szervezett séták kerültek fókuszpontba, rávilágítva arra, hogy a régi város középosztályának ez a tehetős szegmense milyen mérték-

Műemlékvédelmi Világnap 2. Plakát, 2019
(Barazsuly Viktória Adrienn)

ben járult hozzá a létrehozásához annak, amit ma a Bernády-kor örökségként tisztelünk.

A tudománynpszerűsítés mellett, főként a program kezdeti éveiben, nem állt távol munkatársaitól a közéleti aktivizmus sem. 2013 tavaszán a *vasarhely.ro* kulturális és közéleti portálon mozgalmat indítottunk a város területén még létező, használaton kívüli, ám városképi jelentőségű Bernády-kori tűzcsapokért, melyeket a vízművek nagy lendülettel éppen kiiktatni igyekezett. Kértük a megmaradt 20 tűzcsap leszerelésének leállítását, neves közéleti szereplők szólaltak fel védelmükben, kerekasztal-beszélgetésre került sor a témában. Ekkortájt borzolta a kedélyeket Marosvásárhelyen a köztéri szobrok áldatlan helyzete is:¹⁷ 2012-ben lopták el a város kellős közepéről Borsos Tamás mellszobrát (Kiss Levente 2000), Puskás Sándor *Tavaszi* (1967) című, domborított vörösréz alkotását évek áldozatos munkájával épp ekkorra marcangolták teljesen szét a színesfémtolvajok, a Színház tér felújítása után Kulcsár Béla *Térkompozíció*jának (1974) elemeit rossz sorrendben állították vissza,¹⁸ Gavril Şedran *Kagyló* című művét pedig egyszerűen elfelejtették visszahelyezni. Ilyen előzmények után készítette el 2013 nyarán Vécsei Hunor a topográfia számára a köztéri alkotások leltárát, mely eljutott az illetékes hivatalok asztalára is. Ősszel tematizálta az ügyet a *vasarhely.ro* portál, december 17-én kerekasztalra került sor *Lopott szobrok, gazdátlan értékek* címmel, melyen a szoborállítások átpolitizáltsága

Kerekasztal-beszélgetés a köztéri szobrokról. Meghívó, 2013

is kiemelt téma volt. Az ilyen típusú akciók kétségtelenül hozzájárultak az épített környezet értékeinek tudatosításához, pillanatnyi eredményeket is hoztak egy-egy probléma megoldása terén – a tűzcsapok felszámolása leállt, itt-ott sor került a szobortalapzatok tatarozására –, ám hosszú távon alig voltak hatásosak: 2014-ben a tűzcsapirtás folytatódott, Gavril Şedran műve öt év után sincs a helyén, a szoborállítások „elmelete” pedig még inkább visszasüppedt a szimbolikus térfoglalás megszokott retorikájába. Mindez jelzi a helyi önkormányzat ambivalens viszonyulását is a kulturális örökséghez, ami egyébként kezdettől gátolta komolyabb partnerség kialakítását, és erősítette a projekt munkatársaiban a meggyőződést, hogy energiáikat célszerűbb a számbavételre és a tudományos munkára fordítani.

Nem a mi tisztünk értékelni a Marosvásárhelyi Műemléki Topográfiaja program közösségi vagy tudományos hasznát, bár a számvetés segít tisztábban látni a megvalósításokat és a hiányokat. Bízunk abban, hogy a bemutatottak valamilyen formában az örökségvédelem terén változásokra is vezetnek Bernády György jobb sorsra érdemes városában. Remélhető, hogy az eddig elért, sok áldozattal járó, időigényes munkát követelő eredmények – mintegy kétszáz leírt objektum, közlemények a *Dolgozatok az Erdélyi*

Múzeum Érem- és Régiségtárából és más kiadványok hasábjain, homlokzati felmérések, előadások – kedvezőbb viszonyok között eszközei lehetnek majd a városképen ejtett sebek gyógyításának. Az mindenesetre már a jelenben is elégtétel, hogy sikerült tudományos keretet teremteni egy, az újkor folyamán látványos fejlődést felmutató erdélyi építészeti központ megismeréséhez – nem függetlenül azok szellemiségétől, akik szakmai formálódásunkat meghatározták.

■ JEGYZETEK

1. Kezdeményezője ifj. Entz Géza művészettörténész, bonyolítását egy tudományos intézmény, a Maros Megyei Múzeum és egy kultúra iránt elkötelezett civil szervezet, a Marosvásárhelyi Kulturális Központ vállalta fel, de kezdetől fogva bírta magyarországi intézmények támogatását is. A magyar műemlékvédelem évszázados fellegvára, az azóta méltatlanul felszámolt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és rövid életű utóda, a Forster Központ végóráiban is számottevő szakmai segítséget nyújtott az induláshoz, akárcsak a Babeş-Bolyai Tudományegyetem művészettörténeti tanszéke (és az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány), melynek oktatói kezdetben be is kapcsolódtak a munkába. A projektet az évek során Sólyom László köztársasági elnök, a Pro Professione Alapítvány, a Bethlen Gábor Alap és a Rómer Flóris Terv (Teleki László Alapítvány) támogatta. A munkát a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen tanult művészettörténészek végzik, változó intenzitású pályázati támogatásokból, korántsem főállásban, ami persze erősen szűkíti a vállalkozás lehetőségeit és jövőjét.
2. A 2015-ös, jelenleg érvényes hivatalos műemlékjegyzék szerint Marosvásárhelyen 144 műemléképület, 12 műemléki együttes, 5 köztéri emlék és 9 síremlék vagy kriptá található.
3. *Marosvásárhely belterületeinek törzskönyve 1898*. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatala; *Hátszám-jegyzék Marosvásárhely sz. kir. város birtokvalósítási munkálataihoz 1911*. Román Országos Levéltár Maros Megyei Hivatala, Kataszteri gyűjtemény; *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. Maros-Vásárhely sz. kir. város házinyomdája, Marosvásárhely, 1919.
4. Marosvásárhely szabad királyi város belterületének eredeti felvételi térképszelvényei. Térképezte 1896–1899-ben Pompéry Elemér okl. mérnök. Hitelesítve: 1899. január 28. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatala.
5. Román Országos Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára. Városi tanács iratai.
6. Ioan Eugen Man: *Târgu Mureş, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial*. Târgu Mureş, 2009.
7. *Gyorsuló metamorfózis. Városi műemlékeink helyzete az ezredfordulót követően*. Marosvásárhely, 2012. október 4–5. Szervezők: Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhelyi Kulturális Központ, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány. A nyilvános konferencia és az azt követő műhelybeszélgetéseken részt vettek: Bor Ferenc (Budapest), Csejdy Júlia (Budapest), Emódi Tamás (Nagyvárad), Entz Géza (Budapest), Farbakyné Deklava Lilla (Budapest), Karácsony István (Marosvásárhely), Kiss Loránd (Marosvásárhely), Kovács András (Kolozsvár), Kovács Mária Márta (Marosvásárhely), Kovács Zsolt (Kolozsvár), Ladó Ágota (Kolozsvár), Mentényi Klára (Budapest), Mihály Ferenc (Szováta), Mihály Melinda (Kolozsvár), Oniga Erika (Marosvásárhely), Orbán János (Marosvásárhely), Pál Emese (Kolozsvár), Prakfalvi Endre (Budapest), Rozsnyai József (Budapest), Sarkadi Nagy Emese (Budapest–Eger), Soós Zoltán (Marosvásárhely).
8. Az építetté azonosítására, főként a századfordulón emelt házak esetében, a forrásanyag általában jó lehetőséget nyújtott. Ahol bonyolultabb volt az építéstörténet, ott mérlegre kerülnek a meghatározó átalakítások megrendelői is, akár kettős elnevezést (pl. „Földvári-, majd Bissingen-ház”) is indokoltá téve. Ha mindez nem tisztázható hitelesen, egyszerűen az *aktuális utcanév és hátszám* alapján kerül nyilvántartásba az épület.
9. Utóbbi a belváros épületállományának viszonylagos homogenitását tekintve kevésbé bizonyult jelentősnek (döntő többségük lakóépület).
10. Az adatbázis létrehozását a Pro Professione Alapítvány támogatta. 2016 végére készült el, a tesztelések és az első adatlapok feltöltése után 2018 elején vált nyilvánossá. Programozását Gál Tamás informatikus végezte, vizuális elemeit Porcsalmi Balázs készítette.
11. Székely Miklós: *Árpád helyett Attila. A marosvásárhelyi egykürti Székelyföldi Iparmúzeum főhomlokzatának Róna József által tervezett szoborcsoportja*. In: *Ars Hungarica* XLII (2016). 4. sz. 377–394
12. Barabás Kisanna: *Jelinek Antal, Marosvásárhely városi mérnöke (1872–1893)*, illetve Oniga Erika: *Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építési tevékenységéhez*. In: Orbán János (szerk.): *Fundálók, pallérok, építésszek Erdélyben*. Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2016. 233–248, illetve 249–275.
13. Molnár Bea: *A város egy múzeum? A város színváltozása című konferencián jártunk*. <http://multikult.transindex.ro/?cikk=27563> (2018. december 5.)
14. Szabó T. Attila: *Kelemen Lajos élete és munkássága*. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. S. a. r. B. Nagy Margit. Buk., 1977. 31.
15. 2009-ben, a 250 éves Toldalagi-palota tiszteletére a Marosvásárhelyi Kulturális Központ rendezvénysorozatot szervezett *Barokk év Marosvásárhelyen* címmel, online vetélkedővel, koncertekkel, divatbemutatóval, filmhéttel, kiállítással, konferenciával stb. Ennek részeként került sor 2009. szeptember 26-án barokk városnéző sétákra is.
16. Doszlop Lídia: *Műemléki Világnap – marosvásárhelyi viszonylatban*. Művelődés LXXI (2018). 5. sz. 7–8.
17. Orbán János: *Nyízott modernitás, nyolcméteres Decebal. Szoborhelyzet Marosvásárhelyen*. Opus Mixtum V (2016). 130–134.
18. Vécsei Hunor: *Átkomponált kompozíció*. vasarhely.ro/heti-kincs/atkomponalt-kompozicio#.XMbbO7czbIU (2013. október 31.)